

Μανδραγόρας

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΗ ΖΩΗ | Τεύχος 56 | ΕΤΡΩ 10

ΕΝΤΟΥΑΡΝΤ ΜΠΟΝΤ

«Γράφω για τη βία...»

ΔΟΚΙΜΙΟ

- Μιχάλης Γκανάς
Οι πρώτες γραφές
- Κώστας Λογαράς
ως επιφυλλιδιογράφος
- Αντώνης Φωστιέρης
Για την ποίησή του
- Μιχάλης Παπαντωνόπουλος
Για την ποιητική του σύνθεση «Βόλια»
- Νίκος Παπακόγκος
70 χρόνια απ' τον θάνατό του
- Χρήστος Ηλιόπουλος
20 χρόνια απουσίας

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

- Αρμέλα Χιούσι
- Λιουντμίλα Σινιτένκο
- Νίνα Γκαμπριελιάν
- Γκεόργκι Νικόλοβ
- Έλκα Νιαγκόλοβα

ΕΙΚΑΣΤΙΚΑ

- Mitch Griffiths
- Θεόδωρος Στάμος
- Κορνήλιος Γραμμένος
- Χριστόφορος Κατσαδιώτης
- Βασίλης Γέρος
- Φρανσίς Αλίσ
- Χρυσόστομος Μουσμολίδης

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΤΡΕΛΑ

Για τον Κωστή Τριανταφύλλου

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

Η φιλική γλώσσα
του Παπαδιαμάντη

ΕΙΚΑΣΤΙΚΗ ΚΑΛΥΨΗ
Σωτήρης Σόρογκας

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Νίκος Φωκός

90ά γενέθλια

Σκιαγραφώντας
τον ποιητή και δοκιμιογράφο

Νίκος Φωκάς, ένας ιδιόρρυθμα στοχαστικός ποιητής

του ΓΙΩΡΓΟΥ ΑΡΑΓΗ

Αναφορικά με την περίπτωση του Νίκου Φωκά θα ήθελα να επισημάνω δύο σημεία. Πρώτα ότι ως ποιητής δεν έχει σταθμιστεί μέχρι σήμερα στα μέτρα της αξίας του. Κι έπειτα ότι ως κριτικός της λογοτεχνίας παίρνει θέση, για την οξύνιοια και την ακεραιότητά του, κοντά στον Ε. Ροΐδη, τον Μ. Μητσάκη και τον Ζ. Λορεντζάτο.

α) Η ποίησή μας, μέχρι την πρώτη μεταπολεμική ποιητική γενιά, ήταν κυρίως ποίηση η οποία αντιπροσωπευόταν από γενιές φιλελεύθερων φρονημάτων. Όχι ότι την ίδια περίοδο δεν εμφανίστηκαν κάποιοι ποιητές αριστερής κατεύθυνσης, αλλά ότι δεν εμφανίστηκαν τότε φουρνιές ποιητών αριστερού προσανατολισμού. Στα μεταπολεμικά όμως χρόνια και στο πλαίσιο της πρώτης σειράς ποιητών, είχαμε μια σαφή αλλαγή. Με την έννοια ότι τώρα, για πρώτη φορά, την καθέδρα της ποίησης κατέλαβαν, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά, ποιητές αριστερής απόκλισης. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν ο Μ. Κατσαρός, ο Α. Αλεξάνδρου, ο Τ. Λειβαδίτης, ο Κ. Κουλουφάκος, ο Μ. Αναγνωστάκης, ο Π. Θασίτης, ο Δ. Δούκαρης, ο Τ. Πατρίκιος, ο Θ. Κωσταβάρας. Και οι συμπαθούντες, Τ. Σινόπουλος και Μ. Σαχτούρης. Έτσι καταλαβαίνουμε γιατί, εκτός από άλλους λόγους, η γενιά του 1930 είδε τόσο συγκαταβατικά τους ποιητικούς διαδόχους τους, οι οποίοι είχαν ξεστρατίσει από τη δική τους ιδεολογική λεωφόρο. Πάντως στο πλαίσιο αυτού του συσχετισμού ο Ν. Φωκάς βρέθηκε κατά έναν τρόπο έξω από τον χορό ή έξω από το κύριο ρεύμα της εποχής του. Γιατί δεν συμπορεύτηκε, όσον αφορά στην αριστερή απόκλιση, με την παραπάνω ποιητική πλειάδα¹ και γιατί επιπλέον βιάδισε τον δικό του μοναχικό δρόμο, τόσο ως

προς τη στοχαστική αντίληψη του αντικειμένου του, όσο και ως προς τη στιχουργική και θεματική οργάνωση των ποιημάτων του.

Πράγματι στην ποίηση του Φωκά προέχει η στοχαστική εναντίωση του κόσμου. Όχι ότι μόνο στοχάζεται το ποιητικό εγώ, αλλά ότι σε πρώτο επίπεδο προβάλλει η στοχαστική πλευρά του λόγου του. Χωρίς ωστόσο να πρόκειται για ένα λόγο που δεν οδηγεί στην αφανή πλευρά των πραγμάτων. Αντίθετα έχουμε μια έκφραση που σε δεύτερο επίπεδο μπαίνει διακριτικά και αθόρυβα στην ποίηση, λες και μπαίνει από την πίσω πόρτα. Σαν ένας αθόρυβος μουσαφίρης που χρειάζεται λίγος χρόνος για να γίνει αισθητή η παρουσία και η σημασία του. Πρόκειται για έναν λόγο που δεν αποκαλύπτει αμέσως το πού το πάει, αλλά κάπως υστερόχρονα. Αρχικά δηλαδή δεν υποψιάζεσαι περί τίνος πρόκειται. Απλώς αισθάνεσαι πως κάτι σου διαφεύγει και πως χρειάζεται να επιμείνεις. Έτσι που θα πρέπει να ολοκληρώσεις την ανάγνωση για να φτάσεις στο υπαρξιακό και μη απόσταγμα των γραφόμενων. Πρόκειται βέβαια για μια ιδιουτυπία που δεν είναι εύκολο να την αποδώσει κανείς αναλυτικά. Θα 'λεγα πάντως πως, από την πλευρά αυτή, ο Φωκάς συγγενεύει, ως ένα βαθμό, με τον Τ. Παπατσώνη.

Από τ' άλλο μέρος, αντίθετα από την κύρια στιχουργική τάση της εποχής, που ήταν ο ελεύθερος στίχος, ο Φωκάς διάλεξε να μείνει, σχετικά, κοντά στην παραδοσιακή ποίηση, δείχνοντας προτίμηση στη στροφική μορφή των κειμένων. Έπειτα, σε μεγάλο βαθμό, έμεινε προσηλωμένος στη θεματική οργάνωση των ποιημάτων, χωρίς να ενδώσει στη συνειρμική γραφή, η οποία πορεύτηκε παράλληλα με τον ελεύθερο στίχο. Ας σημει-

ωθεί ακόμα η σαφήνεια του λόγου, η οποία κάθε άλλο παρά συντάχτηκε με τη γενική ροπή προς τη μοντερνική σκοτεινότητα. Ο Φωκάς μιλάει ντόμπρα και καθαρά υφαίνοντας το ποιητικό σώμα πάνω στο εκάστοτε θεματικό σχήμα των κειμένων του. Απέριπτα και αξόμπλιαστα. Πρόκειται για έναν τρόπο εσωτερικής και εξωτερικής ποιητικής σύνθεσης που, κατά μία συμπυκνωμένη διατύπωση, χαρακτηρίζεται από «γεωμετρική ακρίβεια».²

Ας δούμε τώρα ένα μικρό δείγμα της ποιητικής αυτής: το ποίημα που επιγράφεται «Ομορφιά από την Αιόλου».³

*Είπες: Για κοίτα τι ομορφιά, για κοίτα,
 Υψώνοντας τα μάτια στην Ακρόπολη.
 Κι εγώ νομίζοντας πως εννοούσες τα μαβιά
 Σύννεφα πάνω από το Ερέχθειο
 Συμφώνησα με βλέμμα υγρό.*

*Και μόνο δέκα χρόνια αργότερα
 Κατάλαβα την παρεξήγηση, που αντανακλούσε
 Δύο αντίθετα βιώματα του ωραίου.
 Κι όμως χάρη σ' αυτήν αγαπηθήκαμε
 Με τις γλωσσές συνέπειες.*

Σε μια πρώτη ματιά το ποίημα μοιάζει απλό και εύκολο. Η πρώτη του στροφή είναι περιγραφική, μας μιλάει απλώς για ένα στιγμιότυπο: με εξαίρεση εκείνο το «νομίζοντας» και «βλέμμα υγρό», που ίσως κάτι υπονοούν, μα δεν φαίνεται ακριβώς τι. Όμως η δεύτερη στροφή δεν είναι περιγραφική, ούτε τόσο ανέφελη όσο η πρώτη, μάλιστα αλλάζει μ' αυτήν άρδην το κλίμα. Περνάμε σε μια, μετά από δέκα χρόνια, αλλαγή αισθημάτων απέναντι σ' εκείνο το παλιό μα όχι ξεχασμένο στιγμιότυπο. Σκέφτεσαι πως κάτι σοβαρεύει τώρα ή πως βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα ένδον γεγονός. Κι αμέσως έπειτα: ώστε η πρώτη στροφή υπέκρυπτε ορισμένη παρεξήγηση;... Μια παρεξήγηση... Παρεξήγηση, λέει το κείμενο, η οποία έχει να κάνει με το βίωμα της ομορφιάς, ότι δηλαδή αλλιώς ένιωσε την ομορφιά εκείνη κι αλλιώς την ένιωσε εκείνος. Μια λεπτή και τόσο καίρια διάκριση. Μάλιστα χάρη σ' αυτή την παρεξήγηση, λέει, αγαπήθηκε το ζευγάρι. Πώς γίνεται; Το καλοσκεύεσαι, λίγο σκοτισμένος, για να παραδεχτείς τελικά πως ναι: έχεις αγαπήσει κι εσύ από αισθηματική παρεξήγηση. Κι αισθάνεσαι πάρα πέρα πως, αν όχι όλοι, πάντως πολλοί, πάρα πολλοί, έρωτες θα πρέπει να ξεκίνησαν από ανάλογες παρεξηγήσεις. Ανεξάρτητα από το πώς, τότε και με τι τίμημα ή πόσο επώδυνα τελείωσαν. Τώρα νιώθεις διαφορετικά κι εκείνα τα «νομίζοντας» και «βλέμμα υγρό», που σου φαίνονταν κάπως αφελή στην πρώτη στροφή. Όστε λοιπόν δεν ήταν ένα εύκολο ποίημα, αλλά μια βυθοσκοπήση ενός αισθηματικού βιώματος. Μιας ψυχικής περιπέτειας... Κρίνοντας από τη μεριά της εσωτερικής έντασης που διέπει το ποιητικό σώμα, θα έλεγα πως αυτές οι δυο στροφές συνιστούν έναν ασυνήθιστα συμπυκνωμένο λόγο. Ή, αλλιώς, ένα εκφραστικό επίτευγμα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω ο Νίκος Φωκάς, σε σχέση με την πλειάδα των ποιητών που προανάφερα, στάθηκε μοναχικός οδοιπόρος για τρεις τουλάχιστο λόγους. Πρώτα, γιατί δεν παρουσίασε αριστερή ιδεολογική απόκλιση. Δεύτερα, γιατί δεν ακολούθησε τον συρμό του ελεύθερου στίχου και της συνειρμικής ανάπτυξης των ποιημάτων. Και τέλος, γιατί υπήρξε ένας ιδιόρρυθμο στοχαστικός ποιητής. Όπως και να 'ναι, ο ποιητής αυτός υπηρέτησε με συνέπεια την πορεία που υπαγόρευσε η ιδιαιτερότητα της κράσης και της παιδείας του. Και την υπηρέτησε με ειλικρίνεια, σαφήνεια και ανεπηρέαστα από τους συρμούς της εποχής. Αυτή η ξεχωριστή στάση του απέναντι στο ποιητικό φαινόμενο, μαζί με την ασυμβίβαστη συμπεριφορά του, στάθηκε, καθώς πιστεύω, ένας βασικός λόγος που δεν εκτιμήθηκε το έργο του κατά την αξία του.

β) Σκύβοντας πάνω στο δοκιμιακό και κριτικό έργο του Ν. Φωκά, κάνει εντύπωση η οξύνουα των παρατηρήσεων και η χωρίς κρατούμενα κρίση του.

Πρώτα πρώτα η στάση του απέναντι στην πεζογραφία του Παπαδιαμάντη. Υπήρχε και υπάρχει ίσως ακόμα κάμποση θολούρα γύρω από την ορθοδοξία του Παπαδιαμάντη: ότι ο Παπαδιαμάντης είναι ένας πιστός της ελληνορθόδοξης παράδοσης και τίποτα άλλο. Ο Φωκάς σε μια κριτική μελέτη του μας δείχνει τι συμβαίνει ακριβώς. Παραθέτω: «Η ποιητική φύση του Παπαδιαμάντη της οποίας τα όρια δεν ξέρουμε αν ήταν ευρύτερα, στενότερα ή τα αυτά με της θρησκευτικής του φύσης είναι η μόνη από τις δυο φύσεις του Παπαδιαμάντη που γνωρίζουμε. Από την ποιητική του φύση εικάζουμε και τη θρησκευτική. Από την ποιητική του φύση εικάζουμε ότι η θρησκευτική του φύση δεχόταν την ατελή θρησκευτικότητα του “σπαιδευτου” λαού [...] ή την ατελή θρησκευτικότητα μη ορθόδοξων, ακόμα και μη χριστιανών εφόσον επρόκειτο για γνήσια θρησκευτικότητα, δημιουργώντας έτσι μια “ανορθόδοξη” κλίμακα ευσέβειας. Και όχι μόνο δεχόταν. Από την ποιητική φύση του Παπαδιαμάντη μαθαίνουμε επίσης ότι η θρησκευτική, φιλορθόδοξη πίστη του μπορούσε στιγμιαία να γίνεται φιλο-ιουδαϊκή η φιλο-μωαμεθανική κατά τις περιστάσεις: αλλά οπωσδήποτε, χάρη στην κοσμική του ίσως θυμοσοφία και την ποιητική του νηφαλιότητα, παρέμεινε πάντα κι απαρασάλευτα φιλόανθρωπη»⁴. Δεν είναι το μόνο σημείο της συγκεκριμένης εργασίας που γίνεται λόγος για τη δυνατότητα που μας παρέχει η λογοτεχνική υπόσταση του Παπαδιαμάντη να έχουμε γνώμη για όλα τα υπόλοιπα. Μα, αλήθεια, θα υπήρχε τόση βιβλιογραφία για τον πεζογράφο αν δεν ήταν λογοτέχνης, αλλά ένας απλός πιστός; Την άποψη του Φωκά ήρθε να την επικυρώσει, από άλλη οπτική γωνία, δέκα χρόνια αργότερα ο Α. Κοτζιάς⁵.

Μία, όσο ξέρω μοναδική στα χρονικά μας μέχρι σήμερα, οξεία κριτική άσκησε ο Ν. Φωκάς στον κηρυγματικό λόγο του Α. Σικελιανού, με άκμωνα το ποίημά του «Ιερά Οδός». Όπως οξύτατη κριτική άσκησε επίσης στην ποίηση του Γ. Ρίτσου⁶. Εδώ θα επιμείνω, για την ώρα, μόνο στην κριτική του πάνω στο Άξιον Εστί του Ο. Ελύτη.

Στην περίπτωση αυτή έχουμε μια συγκριτική εξέταση ανάμεσα στον Μεγάλο Παρακλητικό Κανόνα και στην ελυτική σύνθεση. Παραθέτω: «Βέβαια δε θα είναι η πρώτη φορά που επισημαίνεται (αν χρειάζοταν να επισημανθεί) η συγγένεια του Άξιον Εστί και σαν τόνου και σαν γλώσσας και σαν δομής και σαν εικονιστικής με την εκκλησιαστική μας ποίηση. Δεν ξέρω όμως αν έχουν τονιστεί με αρκετή ενάργεια τα “παρακλητικά” ειδικότερα στοιχεία της ποιητικής αυτής σύνθεσης, όπως αφθονούν στο Β' Μέρος της “Τα Πάθη” (σε αντίθεση με τα δοξαστικά). Τα στοιχεία αυτά φέρνουν το έργο πολύ κοντά στην παρακλητική υμνογραφία, όπως είναι ο προκείμενος Κανών, αλλά και στην παρακλητική (ας την πούμε έτσι) τέχνη γενικότερα της εποχής των Παλαιολόγων, μπροστά στην επικείμενη άλωση και διάλυση»⁷.

Στο πλαίσιο της μελέτης του ο Φωκάς παραθέτει τους επόμενους στίχους από τα δύο έργα.

*Μισούντες με μάτην
 βέλεμα [βέλη] και ξίφη και λάκκον ηυτρέπισαν
 και επιζητούσι
 το πανάθλιον σώμα σπαράξε μου·
 και καταβιάσαι προς την γην
 Αγνή, επιζητούσι· αλλ' εκ τούτων
 προφθάσασα, σώσον με.
 [Μέγας Παρακλητικός κανών]*

*Ήρθαν
 ντυμένοι «φίλοι»
 αμέτρητες φορές οι εκθροί μου*

→ το παμπάλαιο χώμα πατώντας.
Και το χώμα δεν έδεσε ποτέ
με τη φτέρνα τους

Και το φως δεν έδεσε ποτέ με τη σκέπη τους.
[Άξιον Εστί]

Ιδού τώρα οι συγκριτικές παρατηρήσεις του Φωκά:

«(Παρατηρείστε πως το παμπάλαιο χώμα τού “Άξιον Εστί” παρηχεί το πανάθλιον σώμα του Μεγάλου παρακλητικού Κανόνα).

Όπως στο Μέγα παρακλητικό Κανόνα έτσι και στο Άξιον Εστί διαπιστώνει κανείς ότι ο ποιητής ταυτισμένος με το λαό του σ’ ένα συλλογικό “εγώ”, κλαίει γοερά, νικημένος από τον πόνο, ανιστορώντας τα πάθη του και αναλαμβάνοντας σχεδόν δυνάμεις από το ίδιο του το κλάμα. [...] Ωστόσο ότι “το χώμα δεν έδεσε ποτέ με τη φτέρνα τους”, ότι “το φως δεν έδεσε ποτέ με τη σκέπη τους”, τότε [την εποχή του Παρακλητικού Κανόνα], το μαρτυρούν ανάμεσα στ’ άλλα η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, αλλά ιδίως η βίαιη όπως πάντα αποκλήρυξη από τον κλήρο και από τον “απαιδευτο” λαό της συνένωσης των εκκλησιών που είχαν αποφασίσει οι “υπεναντίοι” (Μιχαήλ Η΄ κ.α.) στη σύνοδο της Λυών, 1274. Ότι όμως το χώμα δεν έχει ή δ η δέσει με τη φτέρνα τ ο υ ς και το φως με τη σκέπη τ ο υ ς το θεωρώ πολύ αμφίβολο σήμερα διαπιστώνοντας την από κάθε άποψη πολιτιστική (γλωσσική, αισθητική, αρχιτεκτονική, νοοτροπιακή) καταστροφή τού τύπου σε βαθμό ώστε ούτε η ίδια η “Αγνή” δε θα πρόφταινε να “με σώσει” έστω και αν ήθελε. Για τον λόγο αυτό οι στίχοι του Ελύτη ηχούν στ’ αυτιά μου κάπως μάταιοι και άκαιροι ή άκυροι, αν μπορώ να εκφραστώ ειλικρινά.»⁸

Έπειτα σε άλλο σημείο, κάνοντας ο Φωκάς πάλι σύγκριση ανάμεσα σε στίχους από τον Μεγάλο Παρακλητικό Κανόνα και στο Άξιον Εστί, παρατηρεί: «Ο ποιητής του Κανόνα με άκρα ταπείνωση—λέξη που επανέρχεται επανειλημμένα και ποικιλόμορφα στο ποίημα— αναγνωρίζει με συντριβή την παναθλιότητά του και αμαρτωλότητά του στην οποία και αποκλειστικά οφείλεται η σημερινή απελπιστική του θέση. Λέει:

Φως η τεκούσα Θεοτόκε
σκοτισθέντα με νυκτί αμαρτημάτων
φωταγώγησον Συ....

Ή πάλι:

Τον ποταμόν τον γλυκερόν τού ελέους σου
τον πλουσίαις δωρεαίς δροσίσαντα την παναθλίαν και
ταπεινήν
Πάναγγε ψυχήν μου...

Αντίθετα ο ποιητής του Άξιον Εστί αποτεινόμενος σε κάποιο μη χριστιανικό “Εσύ”, μολονότι με χριστιανική φρασεολογία (“Της Δικαιοσύνης Ήλιε νοητέ”) δεν παύει να κηρύσσει την τέλεια αθωότητά του και να αυτοκαθαγιάζεται μέσα σε μια προσωπική αντίληψη της Αρετής. Λέει:

Καθαρός είμαι απ’ άκρη σ’ άκρη
και στα χέρια μου του θανάτου άχρηστο σκεύος...

Κι αλλού:

Μοίρα των θάων, είσαι δική μου Μοίρα.

Κατά συνέπεια αποδίδει τη δική του αυτός απελπιστική θέση πάντα στους άλλους. Η επιβουλή έρχεται πάντα αυτοβούλως απ’ έξω και δεν την έλκυσαν ποτέ—όπως στο Μεγάλο παρακλητικό Κανόνα— σαν ανα-

πόδραστη φυσική συνέπεια, οι δικές μας αμαρτίες, η δική μας ολιγοπιστία, η δική μας υλιστική εξαχρείωση ή—σε μη θεολογική γλώσσα— η δική μας προδοσία του εαυτού μας, τα δικά μας λάθη. Πάντα “οι άλλοι φταίνε”— αυτοί που “δε μας άφησαν ποτέ να κ.τ.λ., κ.τ.λ.”⁹

Συμπέρασμα. Έχουμε ένα κείμενο που, στο πλαίσιο της εθνικής μας έκπτωσης, κρίνει τη συζητήσιμη και σχεδόν κάλπικη ρητορεία του Άξιον Εστί. Όχι αφοριστικά, όχι γενικά, αλλά συγκεκριμένα, ειδικά και με στοιχεία».

Είπα στην αρχή ότι ο Φωκάς, ως κριτικός της λογοτεχνίας, παίρνει θέση δίπλα στον Ε. Ροΐδη, τον Μ. Μητσάκη και τον Ζ. Λορεντζάτο. Ό,τι ξεχωρίζει αυτούς τους τρεις κριτικούς είναι η οξύνοια των παρατηρήσεών τους και το ασυμβίβαστο της γνώμης τους. Το ασυμβίβαστο της γνώμης τους συνάγεται πρώτιστα από το γεγονός ότι δεν έκαναν σκόντο για τους σύγχρονούς τους, που ζούσαν δίπλα τους, λογοτέχνες. Ενώ, αντίθετα, έλεγαν καθαρά και απροσχημάτιστα την άποψή τους. Ο Ροΐδης π.χ. για τους Φαναριώτες και τους διαδόχους τους, ο Μητσάκης για τον Παλαμά και τον Ξενοπούλο, ο Λορεντζάτος για τον Σεφέρη και τον Ελύτη. Το ίδιο έκανε ο Ν. Φωκάς για τον Ρίτσο και για τον Ελύτη. Κριτική οξυδέρκεια έδειξαν και άλλοι σπουδαίοι κριτικοί μας, όχι όμως εξίσου ηθικά άμεμπτοι, όσο οι παραπάνω τέσσερεις.

Μάρτης 2017 ●

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όπως από άλλη άποψη και ο Ν. Καρούζος.
2. Νίκος Λάζαρης, περιοδικό *Νέα Εστία*, τεύχος 1762, Δεκέμβρης 2003.
3. Νίκος Φωκάς, *Κοντή ακιά*, Ύψιλον/Βιβλία, Αθήνα 2013.
4. Νίκος Φωκάς, «Παπαδιαμόντης: Η ανορθόδοξη κλίμακα», *Επιχειρήματα για τη γλώσσα για τη λογοτεχνία*, *Εστία*, Αθήνα 1982, σσ. 111-112.
5. Αλέξανδρος Κοτζιάς, *Τα Αθηναϊκά διηγήματα και δυο δοκίμια για το χρόνο*, Νεφέλη, Αθήνα 1992, σ. 65.
6. Για περισσότερα στο βιβλίο μου *Νεοελληνική κριτική της λογοτεχνίας. Αξιολογικές διακρίσεις*, Σοκόλης, Αθήνα 2015.
7. Νίκος Φωκάς, «Ρεμβασμός του Δεκαπενταυγούστου», *Επιχειρήματα για τη γλώσσα για τη λογοτεχνία*, *Εστία*, Αθήνα 1982, σσ. 88-89.
8. Ό.π., σσ. 91-92.
9. Ό.π., σσ. 93-94.

Σωτήρης Σόρογκας, Σκουριασμένα σύνεργα παλιού λατομείου, 1996, ακρυλικό και κάρβουνο σε μουσαμά